

УДК 811.161.2'0

ПРИСЛІВНИКОВА СИСТЕМА КРЕМЕНЕЦЬКОЇ АКТОВОЇ КНИГИ ЗЕМСЬКОГО УРЯДУ 1578

Галина Гримашевич

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Житомирського
державного університету імені Івана Франка

(Житомир, Україна)

e-mail: h_hrymashevych@ukr.net

ORCID: 0000-0003-3225-0031

У статті проаналізовано систему прислівника пам'ятки офіційно-ділового стилю XVI ст. «Кременецька актова книга земського уряду 1578 року». Реєстр адвербіальних лексем – 150 різних за походженням прислівників (відприкметникових, відіменникових, відзайменникових, відчислівникових) із незначною кількістю фонетико-орфографічних варіантів, які мають різну частоту вживання та відзначаються особливостями свого функціонування.

Ключові слова: Кременецька актова книга земського уряду 1578 року; прислівники; адвербіативи; відприкметникові прислівники; відіменникові прислівники; відзайменникові прислівники; відчислівникові прислівники.

Hrymashevych Halyna. Adverbial System of Kremenetska Act Book of Zemskiy Government of 1578.

In the article the system of adverb of prepared to edition by L. Yashchuk the monument of officially-business style of 16th century «Kremenetska Act Book of Zemskiy Government of 1578» is analysed.

A register of adverbial lexemes consists of 150 adverbs with the negligible quantity of phoneticorphographic variants that have different frequency of the use and the features of functioning. In the monument all types of adverbialatives are fixed in accordance to their origin (from-adjective, from-noun, from-pronoun, from-numeral), although the amount of units of every digit is different. Used traditionally there are from-adjective adverbs mostly to the method of action with the suffixes O, E (about 60 units), thus the last prevails in a quantity, majority of that later considerably shortened the sphere of functioning. At the same time it is marked the functioning of adverbs that have parallel forms on O and E. From-pronoun adverbialatives defined in Kremenetska Act Book of Zemskiy Government of 1578 are marked off phonetic and orthographic variety as it is fixed to some of them for a few variants, a part of them has the structure complicated in the process of development by particlesprefixes and amplifying particles. From noun adverbs in the investigated monument are fixed sporadically, thus to adverbialisation the prepositional-substantival forms of accusative, local and gender caseshave been tested first of all. Among from-numeral adverbialatives it is defined nonprepositional and prepositional formations mainly from index numeralnames of the first ten, rarerquantitative that function only in the complicated formations, nondefined quantitave numerals among that there are the composites with a component of nondefined quantitave numeral. On the whole the adverbial system of Kremenetska Act Book of Zemskiy Government of 1578 represents the state of lexico-grammatical class of adverbialatives of the period of the Old Ukrainian language of the 16th – 17th centuries.

Keywords: Kremenetska Act Book of Zemskiy Government of 1578; adverbs; adverbialatives; from-adjective adverbs; from-noun adverbs; from-pronoun adverbs; from-numeral adverbs.

Досліджувана Кременецька актова книга земського
© Гримашевич Г., 2018 уряду 1578 року – чергова, підготована до друку

істориками мови (Л. Ящук) Житомирського державного університету імені Івана Франка пам'ятка офіційно-ділового стилю староукраїнської мови, яка стає в один ряд з уже опублікованими «Актовою книгою Житомирського гродського уряду 1611 року» (2004 р., підготували до видання А. Матвієнко, В. Мойсієнко), «Актами Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р.» (2004 р., підготував до видання В. Мойсієнко), «Луцькою замковою книгою 1560–1561 рр.» (2013 р., підготували до видання В. Мойсієнко, В. Поліщук), «Книгою Овруцького замкового уряду 1678 р.» (2013, підготувала до видання О. Макарова) як надійне джерело наукових досліджень з історії української мови та історичної діалектології. Справи книги розміщені в підготованому Л. Ящук рукописі з 55 по 199 сторінку, покажчик слів і слівформ уміщений на сторінках із 203 по 292.

Мета нашої розвідки – виявити склад прислівників зазначеної актової книги, простежити за особливостями їхнього функціонування. Зауважимо, що проблеми становлення прислівникової системи староукраїнської мови загалом та окремих її структурних елементів зокрема вже привертала увагу лінгвістів (В. Німчука, С. Бевзенка, П. Білоусенка, М. Вербового, І. Даценка та ін.), водночас видання пам'яток зазначеного періоду як надійного джерела для вивчення різних лексико-граматичних класів слів, зокрема й прислівника, спонукає до дослідження адвербіальної системи в них, виявлення закономірностей функціонування прислівників у зазначений період. З огляду на це актуальність нашої розвідки зумовлена тим, що прислівникова система Кременецької актової книги земського уряду 1578 року досі не була предметом наукового зацікавлення.

Вибірка адвербіальної лексики з указаного покажчика слів і слівформ дала змогу виявити склад прислівників у пам'ятці, загальна кількість яких (без фонетико-орфографічних варіантів) – 150 одиниць. Опрацювання ж самої книги уможливило простеження за особливостями та частотою функціонування відзначених у пам'ятці прислівників.

Опрацювання тексту Кременецької актової книги дає підстави констатувати, що серед відзначених адвербіативів явну перевагу мають відприкметникові прислівники, про що зауважував В. Німчук, вважаючи відприкметникову адвербіалізацію одним з основних шляхів поповнення класу прислівників [Німчук 1978, с. 345].

Зазначимо, що в книзі переважають відприкметникові прислівники, утворені здебільшого від якісних прикметників, зрідка – від відносних за допомогою суфіксів **-о** та **-е**, причому, на відміну від сучасного стану прислівникової системи, кількість адвербіативів на **-е** значно переважає, що підтверджує думку В. Німчука про те, що пам'ятки української мови, особливо XVI – XVII ст., фіксують дуже велику кількість прислівників на **-е**, кількість яких у мові поступово зростала, досягши вершини в XVII ст., але потім більшість таких утворень вийшла з активного вжитку [Німчук 1978, с. 377–378].

Зокрема, фіксуємо такі адвербіативи на **-е**: *бе(з)правне* 46 зв., *бе(з)пра(в)не* 46 зв., *вечисте* 90, *вечне* 53, *ве(ч)не* 40, *власне* 41; *врядо(в)не* 64 зв., *кква(л)товне* 38 зв., *добре* 34 зв., *доброво(л)не* V зв., *до(б)рово(л)не* 97, *достаточне* 60, *достато(ч)не* 33, *достато(ч)(не)* 87, *зго(д)не* 73 зв., *зна(ч)не* 84 зв., *меновите* III, *неви(н)не* 66, *неврадо(в)не* 64 зв. – 65, *не(в)не* 84 зв., *правдиве* 46, *праве* 46 зв., *пра(в)не* 44а зв., *припа(д)не* 34, *присто(и)не* 87 зв., *слухне* 33, *стале* 40 зв., *судо(в)не* 32, *односта(и)не* 56,

особливе 79 зв. та ін. Відзначені прислівники писар використовує найчастіше для передавання способу дії, міри та ступеня виявленої ознаки (*Па(н) Вале(н)те(и) Вкри(н)ски(и) доброво(л)не со(з)на(л)* IV зв.; ... *при томъ были и того добре свєдоми* III; ... *и пере(д) собою его достато(ч)не вичитати* 86; ... *кзва(л)то(в)не держить* V зв.), рідше – часу (... *держати и (в)живати в(ε)чнє* V зв.).

Досить часто відзначаємо відприкметникові прислівники із суфіксом **-о**, які, як зауважує В. Німчук, виникли на ґрунті адвербіалізованих нечленних форм називного – знахідного відмінка однини якісних прикметників середнього роду твердої групи. У міру того як нечленні форми прикметників в українській мові витіснялися членними, колишнє прикметникове закінчення **-о** набуло значення специфічного прислівникового суфікса [Німчук 1978, с. 374]: *бли(з)ко* 72 зв., *вѣчно* 60, *вє(ч)но* 42, *волно* 34, *во(л)но* 34 зв., *да(в)но* 68 зв., *доброво(л)но* 43 зв., *достаточно* 34 зв., *достато(ч)но* 53, *збро(и)но* 81 зв., *(з)бро(и)но* 79 зв., *знаменито* 70 зв., *ко(н)но* 79, *ново* 97, *ро(в)но* 88, *совито* 69, *тве(р)до* 90 зв., *ω(б)явно* 77, *явно* 64, *я(в)но* 43 зв., *ясно* 91 зв., *ко(н)но и (з)бро(и)но* 41 зв., *ωчевисто* 41 зв., *ωчевисто* 42 зв., *ωчеви(с)то* 34 зв. Як і зазначені вище прислівники, ці адвербіативи зафіксовані переважно із семантикою способу дії (*Ста(в)ши ωчевисто пере(д) нами* 80 зв.; ... *и доброво(л)но до кни(з) визна(л)* 43; ... *чиню я(в)но и визнаваю* 43; *во(л)но отдати* 43); ... *вєчно и навеки непорушно* 41).

Особливістю функціонування зазначених прислівників у досліджуваній актовій книзі є паралельне використання відприкметникових прислівників із суфіксами **-о** та **-є**, зокрема: *мо(ц)но* 42, *мо(ц)нє* 69 зв., *нєω(т)мє(н)нє* 40 зв., *нєω(т)мє(н)но* 90 зв., *нєслушнє* 46 зв., *нєслушно* 58 зв., *споко(и)но* 55, *споко(и)нє* 32 зв., *ωбли(ч)нє* 36 зв., *ωблично* 64, *ωбли(ч)но* 34, *ω(б)ли(ч)но* 37 зв., що вкотре підтверджує думку В. Німчука, що на жодному етапі розвитку мови прислівники з формантом **-є** не були панівними, і здебільшого вживалися одні й ті ж слова то з **-о**, то з **-є**, але в процесі історичного розвитку української мови кількість останніх значно скоротилася [Німчук 1978, с. 377–378], свідченням чого є сучасні українські говори, у яких значно переважають адвербіативи з формантом **-о** [Гримашевич 2013].

Водночас зазначимо, що інші прикметниково-відмінкові форми відприкметникових прислівників відзначені лише спорадично (*зособна* 32 зв., *зда(в)на* 37, *спо(л)на* V зв., *спо(л)нє* 62, *заро(в)но* 41 зв., *поготову* 85, *попо(л)ску* 64 зв., *накротцє* I), що, очевидно, можемо пояснити особливостями офіційно-ділового стилю пам'ятки.

На другому місці за частотою використання в досліджуваній замковій книзі є відзайменникові прислівники. В. Німчук називає їх найдавнішими утвореннями, які зазнали насамперед різних фонетичних змін, функціонували в різні періоди розвитку мови [Німчук 1978, с. 348], здебільшого із семантикою місця [Німчук 1978, с. 360]. Відзайменникові адвербіативи, засвідчені в Кременецькій актовій книзі, мають фонетичну та орфографічну варіативність, частина з них демонструє морфемну структуру, ускладнену в процесі розвитку частками-префіксами, підсилювальними частками: *гдє* 38 зв., *гдє(ж)* 41 зв., *доколя* 85, *иначе(и)* 41 зв., *и(н)дє(и)* 79 зв., *ино* 35, *коли* 34, *навсє* 44 зв., *на(в)сє* 75 зв., *николи* 40, *потому* 71 зв., *прото* 55, *так* 50 зв., *та(к)* 33 зв., *такь* 33, *тамь* 38 зв., *та(м)* 33, *та(к)жє* 77 зв., *такє(ж)* 87 зв., *теды* 44 зв., *тєпє(р)* 34, *тє(ж)* 40, *тому* 35 зв., *тогда* 32 зв., *то(з)ды* 32 зв., *ту(т)* 33 зв., *ω(т)тол* IV зв. Відзначена група прислівників функціонує переважно із

семантикою місця та часу, напр.: ... *ніколи ничи(м) вступовати з моцы V зв.*; ... *ту(т) тепе(р) бачу V зв.*; *пото(м) не ведати V зв.*

Фіксуємо в досліджуваній замковій книзі й відіменникові прислівники, із-поміж яких за семантикою переважають прислівники місця (*вкру(з) 83*, *вколо 84*, *вперє(д) 92*, *наперє(д) 36*, *наподы 49 зв.*, *напро(д) 44а*, *шри(и)ме 34*), часу (*зара(з) 44а*, *навеки 42*); спорадично – способу дії та міри і ступеня (*вдо(л)ж. 92 зв.*, *зв.*, *(в)ниве(ч) 37*, *ниъве(ч) 52*, *заразо(м) 32 зв.*, *заразомъ 38 зв.*, *заразомъ 97 зв.*, *шла(в) 45*, *шцѣли 52 зв.*); зафіксовано один відіменниковий прислівник причини (*понеца(ст)ю 90*), який виразно демонструє процес адвербіалізації прийменниково-іменникового сполучення у формі місцевого відмінка. Зауважимо, що з-поміж відіменникових прислівників процесу адвербіалізації зазнали насамперед прийменниково-іменникові форми знахідного, місцевого та родового відмінків.

Зауважимо і про адвербіалізацію форм орудного відмінка, на що неодноразово вказували лінгвісти (І. Вихованець, С. Бевзенко, О. Безпалько, М. Жовтобрюх та ін.) з огляду на те, що саме цей відмінок найбільше спрямований у сферу адвербіальних відношень [Вихованець 1988, с. 198], найбільш готовий до переходу в прислівники з огляду на периферійне положення цього відмінка в системі українських відмінків [Андерш 1999, с. 4]. Функціонування зазначених прислівників докорінно відрізняють досліджувану замкову книгу від інших актових книг зазначеного періоду, оскільки в інших пам'ятках таких адвербіативів зафіксовано достатню кількість, натомість у Кременецькій замковій книзі відзначаємо лише 2 прислівники, витворені в результаті адвербіалізації форм орудного відмінка – *кдва(л)томъ 42 зв.*, *кдва(л)то(м) 65 зв.*, *поясомъ 84*, причому перший із них фігурує здебільшого в часто вживаному в актах словосполученні для відтворення ступеня завданих збитків, вияву дії та ознаки: *мо(ц)но, кдва(л)томъ, ко(н)но и (з)бро(и)но 41 зв.*; *мо(ц)но кдва(л)томъ селище его ... от(н)яли 41*; *покосил, насла(в)ши, мо(ц)но, кдва(л)томъ на имене II*. Поодинокі вживання таких прислівників, очевидно, можна пояснити особливостями ідіостилю писаря.

Традиційно найменш уживаними в українській мові є відчислівникові прислівники. Зокрема, Т. Назарова, досліджуючи особливості творення прислівників місця та часу в українській мові, зазначала, що від числівників походить лише невелика кількість прислівників часу, оскільки саме значення числівника як частини мови не сприяє відтворенню просторових і часових понять [Назарова 1978, с. 11]. Її думку підтвердила й Г. Муқан у процесі дослідження морфологічної будови та способів творення прислівників, зазначаючи, що прислівників числівникового походження небагато і склад їх не поповнюється [Муқан 1986, с. 33]. Підтвердженням наведених вище думок є досліджувана Кременецька книга, де відзначаємо безприйменникові та прийменникові утворення переважно від порядкових числівників – назв першого десятка, рідше – кількісних, які функціонують здебільшого в складних утвореннях, неозначено-кількісних числівників, серед яких і композити з компонентом – неозначено-кількісним числівником: *перве(и) 43*, *перво 40*, *по(в)торє 80*, *по(в)торє(и) 46*, *по(т)рикро(т) 67*, *трикро(т) 33 зв.*, *неω(д)нокротъ 38*, *неω(д)нокро(т) 42 зв.*, *непов(д)нокро(т) 42 зв.*, *двакро(т) 42 зв.*, *ко(л)кокро(т) 49 зв.*, *мало 82 зв.*, *много 36*. Зауважимо, що особливістю функціонування відчислівникових прислівників у досліджуваній замковій книзі є вживання прислівників-композитів із числовим компонентом: *што частокро(т) шломинали V зв.*; *и(ж) ихъ двакро(т) позыва(л) II*.

У низці досліджень про становлення української прислівникової системи зазначено, що найменше прислівників утворено від числівників. Зокрема, В. Німчук, простежуючи історію становлення відчислівникових адвербіативів, зазначає, що найдавніші утворення сягають праслов'янської мови, у якій адвербіалізувалися насамперед форми порядкових числівників [Німчук 1978, с. 341–412].

Зрідка в текстах книги відзначаємо адвербіальні утворення у формі вищого та найвищого ступенів порівняння, більшість із яких слугує інтенсифікаторами підсилення передачі зазначеної думки, указівки місця, черговості дій тощо: *бо(л)ше* 92, *бо(л)шеи* 91 зв., *бо(л)ше(и)* 32 зв., *бо(л)шь* 48; *бор(з)де(и)* I, *выше(и)* 34 зв., *дале(и)* 47, *достато(ч)не(и)* 35, *ниже(и)* 64 зв., *шире(и)* 33. Переважання утворень із давнім суфіксом **-ей** підтверджує думку мовознавців, що в пам'ятках XVI – I половини XVII ст. такі прислівники були досить численними [Гринчишин 2003, с. 36]. Зауважимо, що здебільшого такі прислівники писар використовує в підсумковій частині відповідної судової справи: *Шире(и) и достато(ч)не жалоба его на по(з)ве ест описана* 80 зв.; *ре(ч) шире(и) и достато(ч)не описана есть* III; ... *яко выше(и) есть написано* III.

Спорадично відзначено прислівники в простій формі найвищого ступеня порівняння із префіксами **на-**, **най-**: *на(и)дале(и)* 77, *налепе(и)* 42, *напер(р)ве(и)* 35 зв. (*показова(л) ... напер(р)ве(и)замок з будова(н)ем* V зв.), один раз писар використав складну форму суперлатива *я(к)навыше(и)* 49 зв., хоча цілком закономірно форми суперлатива трапляються зовсім рідко, що зумовлено офіційно-діловим стилем Кременецької книги.

Отже, адвербіальна система, представлена в Кременецькій актовій книзі земського уряду 1578 року, є свідченням закономірного розвитку прислівникової системи староукраїнської мови, відображеної в пам'ятці офіційно-ділового стилю, елементи якої успадковані з попередніх епох, характеризується незначною кількістю фонетико-орфографічних варіантів, які мають різну частоту вживання та відзначаються особливостями свого функціонування. У пам'ятці відзначено всі види адвербіативів за походженням (відприкметникові, відіменникові, відзайменникові, відчислівникові) із різною частотністю функціонування. Загалом прислівникова система Кременецької актовій книги земського уряду 1578 року відображає стан лексико-граматичного класу адвербіативів періоду староукраїнської мови XVI – XVII ст.

Перспективи наукових пошуків убачаємо в дослідженні інших прислівників Кременецької актовій книги земського уряду 1578 року, які зафіксовані спорадично й позначені діалектним впливом.

ЛІТЕРАТУРА

- Андерш, Й. Ф. (1999). Особливості адвербіалізації іменників. [У:] *Мовознавство*. № 1. С. 3–6.
- Вихованець, І. Р. (1988). *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*. Київ, 256 с.
- Гримашевич, Г. І. (2013). Відприкметникові прислівники в українських діалектах. [У:] *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки*. Вип. 31. Кам'янець-Подільський, с. 39–42
- Гринчишин, Д. Г. (2003). Ступенювання прислівників в українських пам'ятках XVI – першої половини XVII ст. [У:] *Волинь-Житомирщина*. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. Вип. 10. Житомир, с. 33–46.

Мукан, Г. М. (1986). Морфологічна будова і способи творення прислівників. [В:] *Українська мова і література в школі*, № 10, с. 33–37.

Назарова, Т. В. (1978). Про особливості творення прислівників місця і часу в українській мові. [В:] *Українська мова і література в школі*, № 5, с. 11–12.

Німчук, В. В. (1978). Прислівник. [В:] *Історія української мови. Морфологія*. В. В. Німчук, А. П. Грищенко та ін. (ред. кол.). Київ, с. 342–412.

Подано до редакції 01.10.2018 року

Прийнято до друку 02.11.2018 року